

EDWARD LIPIŃSKI

FILOZOF, IMMA SZALOM I GAMALIEL

Traktat *Szabbat* 116a-b Talmudu Babilońskiego zawiera barwne opowiadanie o Filozofie, Immie Szalom i Gamalielu (II)¹. Aczkolwiek występuje ono tylko w Talmudzie Babilońskim, jego palestyńskie pochodzenie wynika z użycia greckich wyrazów *ϕιλοσωφως*, „filozof”, i *ἠνωγλιων*, „dobra nowina”. Tekst należy czytać w niecenzurowanym Kodeksie Monachijskim 95 z 1343 r.², w którym występuje poprawna transkrypcja greckiego wyrazu εὐαγγέλιον, „dobra nowina” wedle znaczenia słowa u Cyserona, *Listy do Attika* II, 3, 1; XIII, 40, 1, u Lukiana z Samosat, *Osiół* 26, u Appiana z Aleksandrii, *Wojny domowe* III, 93; IV, 20 i 143. W drukowanych wydaniach zastąpiono *ἠνωγλιων* aramejskimi słowami *spr*’*brjtj*, tj. „inna księga”, lub *wrjyt*’*brjtj*, co znaczy „inne prawo”, *ḫrāṣṣā ḫrāṣṣā*. Zastąpienie wyrazu *ἠνωγλιων* aramejskim określeniem można tłumaczyć w dwojaki sposób: słowo greckie było niezrozumiałe w społecznościach babilońskich, północno-afrykańskich i europejskich, względnie zauważono, że nowa regulacja prawna, podana w opowiadaniu, nie znajduje się w Ewangeliach. Pierwsze wyjaśnienie jest prawdopodobniejsze. W każdym razie zastąpienie *ἠνωγλιων* innymi słowami pozbawia opowiadanie jego zasadniczej wartości historycznej, gdyż z pewno-

¹ T. Ilan, *Lexicon of Jewish Names in Late Antiquity, part I: Palestine 330 BCE – 200 CE* (Texts and Studies in Ancient Judaism 91), Tübingen 2002.

² Wydawnictwo Makor opublikowało reprodukcję całego kodeksu w trzech tomach: *Babylonian Talmud. Codex Munich 95*, oprac. H.L. Strack, Jerusalem 1971.

cią czyni ono aluzję do Kazania na Górze, ale nie w wersji znanej z Ewangelii św. Mateusza (Mt 5–7).

Imma Szalom była żoną rabbiego Eleazara i siostrą rabbiego Gamaliela. W sąsiedztwie mieszkał filozof, który cieszył się renomą, że nie jest przekupny. Chcąc go wystawić na próbę, przysłała mu złotą lampę i przybywszy do niego, powiedziała mu: „Pragnę, aby mi dano udział w ojcowiznie”. On odpowiedział: „Więc podzielcie się”. Na to rzekł rabbi Gamaliel: „Dla nas jest napisane: «Kiedy jest syn, wówczas córka nie dziedziczy»”. On odpowiedział im: „Od dnia, kiedy opuściliście swoją ziemię, Prawo Mojżesza zostało zniesione i zastąpione Dobrą Nowiną. W niej jest napisane: «Syn i córka dziedziczą po równo»”. Nazajutrz rabbi Gamaliel wysłał mu libijskiego osiołka. (Filozof) zaś rzekł im: „Sprawdziłem w posłowniu, a tam jest napisane: «Nie przyszedłem znieść Prawo Mojżesza, lecz przyszedłem, aby uzupełnić Prawo Mojżesza», w którym napisane jest: «Kiedy jest syn, wówczas córka nie dziedziczy»”. (Imma Szalom) odpowiedziała mu więc: „Niech twoje światło jaśnieje jak lampa”, a rabbi Gamaliel rzekł: „Osiołek przybył i wywrócił lampę”.

Opowiadanie dotyczy spadku po rabbinie Symeonie ben Gamalielu (I), ojcu Immy Szalom i jej brata Gamaliela II. Akcja toczy się pod koniec I w. n.e., zapewne w latach 75–80, gdy Imma Szalom była jeszcze niezamężna. Po zniszczeniu Jerozolimy przez Rzymian w 70 r. rodzina Gamalielów zamieszkała w Akko³, które leżało poza tradycyjnymi granicami Ziemi Świętej⁴. Przyjazne stosunki panowały tam między Gamalielom, jego siostrą i pewnym sąsiadem, zwanym Filozofem, z pewnością niezwykłym i prawdopodobnie pełniącym funkcję sędziego. Jest to zapewne ta sama osoba, którą Miszna (*Awoda zara* 3, 4) zwie „Prokusem, synem”, czyli „zwolennikiem Filozofa”⁵, w opowiadaniu o jego rozmowie z Gamalielom w Łażni Afrodyty w Akko⁶. Rozmawiali z pewnością po grecku, ale należy pamiętać, że Akko zostało wcielone do rzymskiej prowincji Syrii w 47 r. p.n.e., że weterani legionów rzymskich zostali tam osiedleni przez Klaudiusza (41–54 n.e.) i Nerona (54–68 n.e.)⁷ oraz że istniała tam zapewne gmina chrześcijańska, skoro św. Paweł zawitał do Akko prawdopodobnie w 58 r. n.e. (Dz 21,7–8).

Dowiadujemy się z opowiadania, że siostra Gamaliela przysłała Filozofowi w prezencie złotą lampę. Mogło tu chodzić o lampę ozłoczoną albo o lampę miedzianą, świecącą jak złoto. W Arabii południowej określano wówczas podobne przedmioty mianem „złota”. Lampa miała oczywiście świecić i symbolicznie przynieść niezbędne światło, które rozstrzygnęłoby problem Immy Szalom. Wyraziła ona

³ *Miszna. Awoda zara* 3, 4.

⁴ *Talmud Babiloński. Gittin* 2a.

⁵ Pewnie Arystotelesa; por. Plutarch, *Aleksander* 7.

⁶ E. Lipiński, „Afrodyta w Akko-Ptolemais”, *SBO* 3 (2011), 191–198.

⁷ F. Millar, *Rome, the Greek World, and the East*, vol. III: *The Greek World, the Jews, and the East*, Chapel Hill 2006, 182–185.

bowiem przed Filozofem pragnienie uzyskania udziału w dobrach swojej rodziny po śmierci ojca, rabiego Symeona. Filozof odpowiedział jej „Więc podzielcie się”, co było całkiem zrozumiałe w świetle prawa rzymskiego, kiedy dziedziczenie beztestamentowe odbywało się zgodnie z Ustawą XII Tablic⁸. W pierwszej kolejności dziedzicami były tu oczywiście dzieci płci męskiej i żeńskiej z prawego łoża.

Gamaliel, brat Immy Szalom, wtrącił się wtedy do rozmowy i oświadczył, że wedle ich prawa córki nie dziedziczą, kiedy jest syn. Wedle podania biblijnego prawo to zostało ustanowione przy rozwiązaniu sytuacji córek Celofhada⁹, ale pod warunkiem, że poślubią męża z ojcowskiego klanu, aby zapobiec przejściu dóbr rodowych na własność innego klanu (Lb 36,1-9). To ograniczenie występuje jednak w nowelizacji pierwotnej regulacji prawnej. Potwierdza to podobne prawo starobabilońskie z Nippur, gdzie brak jakiegokolwiek ograniczenia przy zawieraniu małżeństw: „Jeśli ktoś umiera i nie ma syna, jego niezamężne córki są jego spadkobierczyniami”¹⁰. Zastosowanie Mojżeszowej nowelizacji ujawnia się jednak w 1 Krn 23,22, gdzie córki Eleazara wychodzą za mąż za swych kuzynów, a Lb 36,5-9 stanowi zapewne „Prawo Mojżesza”, do którego odnosi się Tb 7,10-13 w związku z małżeństwem córki Raguela.

Dawniejsza praktyka upoważniająca zamożnego ojca do obdarowania córek częścią spuścizny ujawnia się w opowiadaniach Rdz 31,14-15 i Hi 42,13-15. W Rdz 31,14-15 Rachel i Lea skarżą się, że nie mogą liczyć na ojcowiznę, bo ich ojciec wszystko zmarnotrawił. Natomiast trzy córki Hioba otrzymują część spadku po ojcu razem z ich siedmioma braćmi (Hi 42,13-15). Praktykę tę potwierdzają teksty prawne z Emar, pochodzące z końca XIII i początku XII w. p.n.e.¹¹, wcześniejsze tabliczki z Nuzi¹² i nawet dokument królewski z Alalach, sięgający XVII w. p.n.e., który ustanawia, że córka Bitt-Haddi wybierze swoją część spuścizny po wyborze dokonany przez swego brata Abba'ela¹³. W wypadku Gamaliela i Immy Sza-

⁸ W związku z ogólnym kontekstem tej problematyki można wskazać na pracę zbiorową pod redakcją C. Hezser, *Rabbinic Law in Its Roman and Near Eastern Context* (Texts and Studies in Ancient Judaism 97), Tübingen 2003.

⁹ Lb 27,1-8; por. Joz 17,3-6.

¹⁰ M. Civil, „New Sumerian Law Fragments”, *Studies in Honor of Benno Landsberger*, red. H.G. Güterbock, Th. Jacobsen (Assyriological Studies 16), Chicago 1965, 1-12 (zob. s. 4-6, nr 2).

¹¹ E. Lipiński, *Prawo bliskowschodnie w Starożytności. Wprowadzenie historyczne* (SHB 2), Lublin 2009, 223-228 z bibliografią; S. Démare-Lafont, „Éléments pour une diplomatie juridique des textes d'Émar”, *Trois millénaires de formulaires juridiques*, red. S. Démare-Lafont, A. Lemaire, Genève 2010, 43-84 (zob. s. 55-58).

¹² Z. Ben-Barak, „The Legal Status of the Daughter as Heir in Nuzi and Emar”, *Society and Economy in the Eastern Mediterranean (c. 1500-1000 B.C.)*, red. M. Heltzer, E. Lipiński (OLA 23), Leuven 1988, 87-97.

¹³ D.J. Wiseman, *The Alalakh Tablets*, London 1953, nr 7*.

lom chodziło jednak o dziedziczenie beztestamentowe wedle ówczesnego prawa żydowskiego.

Filozof zwraca wszakże uwagę na fakt, że Gamaliel i jego siostra opuścili swoją ziemię, zatem prawo Mojżesza poza ich krajem zastąpione jest „dobrą nowiną” (dla siostry), że „syn i córka dziedziczą po równo”. Zagadnienie to pojawia się również w Talmudzie Palestyńskim¹⁴, w dyskusji z „mędrkami narodów” (*ḥakmē ʾomōt*), co dowodzi, że tradycyjna zasada nie zadowalała już wszystkich w żydowskim środowisku hellenistycznym.

Gamaliel nie daje jednak za wygraną i następnego dnia posyła Filozofowi libijskiego osiołka, który wyróci lampę ofiarowaną mu przez Imnę Szalom. Wobec obiekcji Gamaliela Filozof przyznaje po sprawdzeniu swej „dobrej nowiny”, że ona kończy się słowami: „Nie przyszedłem znieść Prawo Mojżesza, lecz przyszedłem, aby uzupełnić Prawo Mojżesza”, jak w przybliżeniu brzmi też Mt 5,17 w Kazaniu na Górze (Mt 5–7). Dowodem, że chodzi o ten właśnie passus, jest przeróbka Mt 5,15–16 w dalszym ciągu opowiadania, gdzie zamiast „garnca” mowa jest o „osiołku”. Oba słowa piszą się *ḥmr*, które wymówione *ḥōmer* znaczy „garniec”, a wymówione *ḥāmōr* oznacza „osła”. Wyraz *ḥmr* wzięty jest tu z przysłowia: „Nie zapala się lampy po to, by ją schować pod garncem” (Mt 5,16), ale garniec zamieniony jest w opowiadaniu na osiołka, który lampę wyróci i zgasi światło rzekomo przyświecające „dobrej nowinie” Filozofa¹⁵.

W obrazie lampy wyróconej przez osiołka można dostrzec odrzucenie zasady, że „syn i córka dziedziczą po równo”. Nie jest to cytat wzięty z Ewangelii Nowego Testamentu, ale zdanie odpowiada serii wypowiedzi: „Słyszeliście, że kiedyś powiedziano, ..., a ja wam mówię ...”. Nie jest to też regulacja prawna wyjęta z Ustawy XII Tablic, w której druga część tablicy 5 regulowała dziedziczenie testamentowe i ustawowe na podstawie pokrewieństwa agnacyjnego¹⁶. Zasada nie jest wszakże sformułowana w podobny sposób. W wypadku dziedziczenia beztestamentowego, czyli ustawowego, zachowany tekst łaciński zaznacza tylko: *si intestato moritur, cui suus heres* – „Jeśli zmarł bez testamentu, (spuścizna należy) do tego/tej, który/a jest jego sierotą”. W prawniczym języku łacińskim V w. p.n.e. wyraz *heres* nie oznaczał jeszcze „spadkobierca”, ale odnosił się do osoby „osieroczonej”, jak starogreckie słowo *χῆρος*. Opracowany w II w. n.e. podręcznik Gaiusa, zwany *Institucjami*, wyjaśnia to zwięźle tymi słowami: *Sui autem heredes existimantur liberi qui in potestate morientis fuerunt, ueluti filius filiaue, nepos neptisue ...* – „Za

¹⁴ *Barwa Batra* 8, 8, fol. 16a.

¹⁵ Tę grę słów zauważył już 140 lat temu Maurycy Gudemann (1835–1910), absolwent seminarium rabinicznego we Wrocławiu: M. Gudemann, *Religionsgeschichtliche Studien*, Leipzig 1876, 76–97.

¹⁶ M. Zabłocka, J. Zabłocki, *Ustawa XII Tablic*, Warszawa 2003.

jego spadkobierców uchodzą zaś dzieci wolne, które znajdowały się pod władzą umierającego, jak syn lub córka, wnuk lub wnuczka...”¹⁷.

Znacznie różniące się sformułowanie regulacji cytowanej przez Filozofa musi zatem pochodzić z innego źródła, zwanego przez niego Dobrą Nowiną. Jest więc możliwe, że Kazanie na Górze – względnie jego część znana Filozofowi – zawierało zdanie podobne do formuły używanej w Ewangelii św. Mateusza 5,21-48, mianowicie: „Słyszeliście, iż kiedyś powiedziano, że córka nie dziedziczy, kiedy jest syn, a ja wam mówię, że syn i córka dziedziczą po równo”. Zdanie to zostałoby usunięte przy redakcji Ewangelii św. Mateusza jako zbyt jaskrawo zakłócające ówczesną praktykę żydowską. Podobnie postąpił autor Ewangelii przy zakazie rozvodu, dodając u Mt 5,32 i 19,9 słowa „poza przypadkiem nierządu”. Ewangelia św. Mateusza była najwidoczniej przeznaczona dla greckojęzycznych judeochrześcijan lub prozelitów skłonnych do przejścia na chrześcijaństwo.

Opowiadanie o Filozofie, Immie Szalom i Gamalielu dąży do tego samego celu, tj. usunięcia zasady prawnej, która jest niezgodna z ówczesną praktyką żydowską. Nie powinno się z tego wnioskować, że Talmud szydzi tu z Nowego Testamentu, jak utrzymują autorzy o wyraźnie antyżydowskim nastawieniu. Można wszakże przypuszczać, że Gamaliel II i autor opowiadania ustosunkowaliby się negatywnie do innych nowelizacji zapowiedzianych ewentualnie przez Dobrą Nowinę. Określenie „Dobra Nowina” wygląda tu na tytuł pewnej wersji lub części źródła Q, z którego korzystali autorzy Ewangelii św. Mateusza i św. Łukasza, lecz ów tekst Talmudu jest nieznanym badaczom Ewangelii synoptycznych. Nieznajomość hebrajskiego misznaickiego i aramejskiego nie jest zapewne jedyną przyczyną tego stanu rzeczy. Znamiennym jest fakt, że Miszna i Talmud nigdy nie są cytowane w niedawno wydanym dziele o Ewangeliiach synoptycznych mimo udziału 32 autorów i objętości 986 stron¹⁸.

Logion o świetle (Mt 5,15; Mk 4,21; Lk 8,16), odgrywający pewną rolę w opowiadaniu Talmudu, jest aforyzmem, który występuje też poza Kazaniem na Górze i znany jest również z midrasza *Sifrei* do Księgi Liczb §132¹⁹. Autor Ewangelii św. Marka, wcześniejszej od Ewangelii św. Mateusza, mógł go znać z Kazania na Górze, jak przypuszcza A. Kowalczyk²⁰, ale zapewne przed jego włączeniem do Ewangelii kanonicznej.

¹⁷ Gaius, *Instytucje* III, 2.

¹⁸ *New Studies in the Synoptic Problem. Oxford Conference, April 2008. Essays in Honour of Christopher M. Tuckett*, red. P. Foster, A. Gregory, J.S. Kloppenborg, J. Verheyden (Bibliotheca Ephemeridum Theologicarum Lovaniensium 239), Leuven 2011.

¹⁹ H.S. Horowitz, *Sifrei 'al-Bamidbar. Siphre ad Numeros, adjecto Siphre Zutta. Cum variis lectionibus et adnotationibus*, Leipzig 1917 (przedruk, Jerozolima 1976), 173.

²⁰ A. Kowalczyk, *Geneza Ewangelii Marka*, Pelplin 2004, 178.

Pozostaje kwestia identyfikacji podmiotu czasownika „przyszedłem”, pojawiającego się dwukrotnie w opowiadaniu Talmudu. W Ewangelii św. Mateusza 5,17 podmiotem tym jest Jezus ze względu na kontekst redakcyjny, ale imię Jezusa nie występuje w samym Kazaniu na Górze, tylko „Kyrios” i „Imię”, oba wzmiankowane u Mt 7,21-22. Pod tymi określeniami kryje się Tetragrammaton (JHWH) w *Septuagincie* i późniejszej tradycji żydowskiej. Oryginalnym miejscem Kazania na Górze nie było zresztą jakieś wzgórze galilejskie, ale Nowy Synaj, na którym objawił się Bóg, „przychodzący”, aby ogłosić Dobrą Nowinę, tak jak Bóg przemawia w pierwszej osobie na szpaltach qumrańskiego *Zwoju świętynnego*. Bóg może więc być nieujawnionym podmiotem czasownika „przyszedłem” w opowiadaniu Talmudu, co zgodne byłoby z zasadą, że żadnego imienia bożego nie należy umieszczać w tekstach niereligijnych²¹.

Efraim Urbach zwrócił uwagę na stosunki żydowsko-chrześcijańskie odzwierciedlające się w tym opowiadaniu²². Zdaje się ono świadczyć o wahającym się jeszcze odniesieniu pierwszych chrześcijan do Tory i o zabawnym ustosunkowaniu się do nich ludności żydowskiej. Tekst bT *Szabbat* 116a-b jest rzadką hagadą ilustrującą relacje żydowsko-chrześcijańskie na przełomie I i II w. n.e. oraz zapewne jedynym tekstem odnoszącym się do jakiegoś wariantu dokumentu Q i dającym mu tytuł „Dobrej Nowiny”.

THE PHILOSOPHER, IMMA SHALOM, AND GAMALIEL

Summary

The Treatise *Shabbat* 116a-b of the Babylonian Talmud contains a colourful story about a Christian Gentile, called Philosopher, about Imma Shalom and her brother Gamaliel II. The topic concerns the right of daughters to get a part of the heritage and seems to refer to the Sermon on the Mount or to its part, albeit in a shape older than the text introduced in the Gospel of Matthew 5-7. Contrary to a tendentious interpretation of the passage, the story does not aim at ridiculing the New Testament, but it shows the somewhat hesitant attitude of Gentile Christians towards the Torah at the end of the first century A.D. and the amusing reaction of their Jewish neighbours.

²¹ *Talmud Babiloński. Rosz ha-Szana* 18b.

²² E. Urbach, *Les sages d'Israël*, Paris 1996, 316.